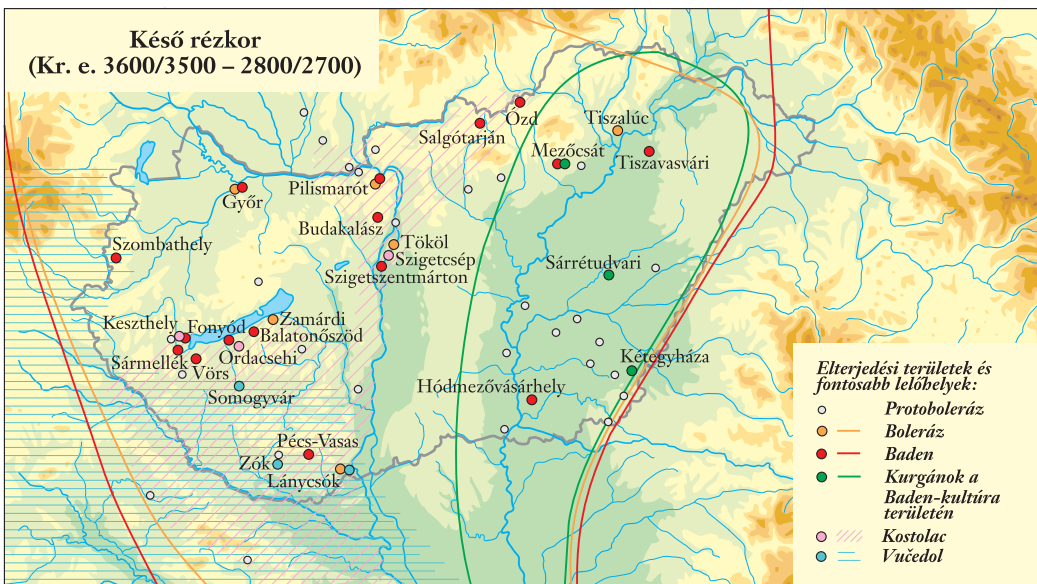
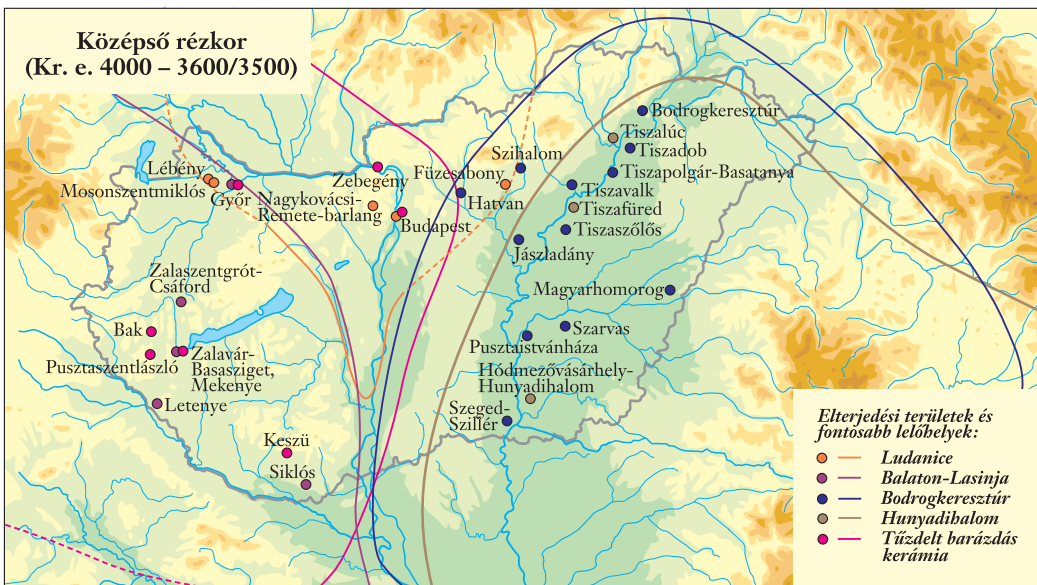
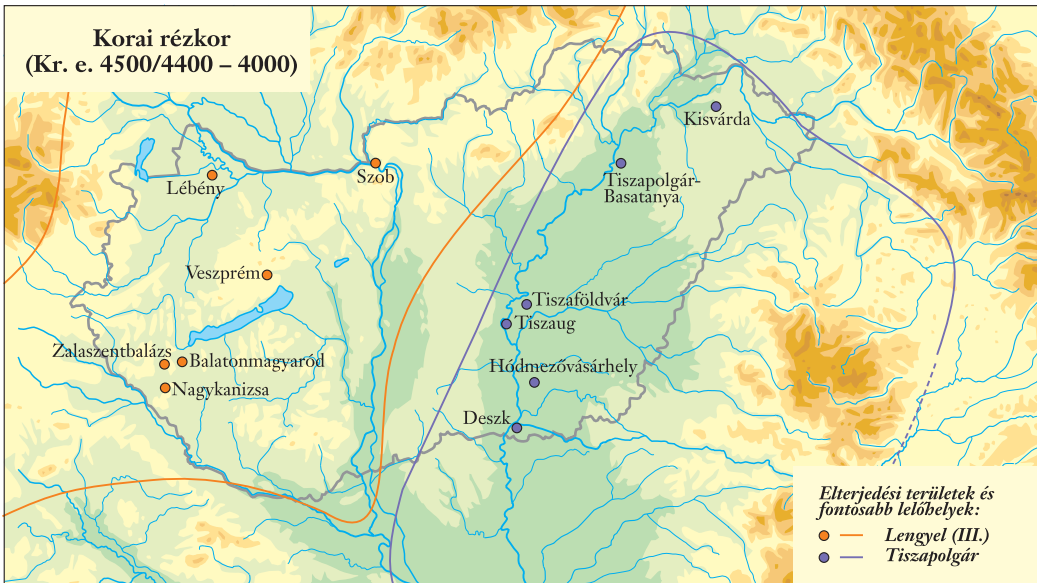

V. A RÉZKOR

A RÉZKOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

(Kr. e. 4500/4400–Kr. e. 2800/2700)

Horváth László András–M. Virág Zsuzsanna

Több mint száz éve az európai ősrégészet talán legvitatottabb kérdése a neolitikumtól (újkőkortól) és a bronzkortól egyaránt különböző, önálló rézkorszak létezése. A magyar kutatás a kezdetek óta következetesen használja a rézkor fogalmát, és bár annak belső beosztása az idők során többször is megváltozott, a korszak önállóságát még senki sem kérdőjelezte meg. A különálló rézkor fogalmának megalakítása Magyarországon elsősorban *Pulszky Ferenc* munkásságához kapcsolódik. Ő volt az, aki 1876-ban a Budapesten tartott VIII. Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson, akkor csupán 42 rézből készült tárgy ismerete alapján bebizonyította, hogy az őskor addigi hármas tagolása – kő-, bronz- és vaskor – mellé indokolt a rézkor beiktatása is. A réztárgyak tanulmányozásán túlmutató, már modernnek tekinthető kutatások az első temetők feltárásával és közzétételével, főként *Hillebrand Jenő* és *Tompa Ferenc* nevéhez köthetők a 20. század első évtizedeiben. Ezt követően *Banner János*, *Bognár-Kutzián Ida* és *Patay Pál* tevékenysége hozott alapvetően új eredményeket. A rézkor belső hármas tagolásának finomítása – a már említett kutatók mellett – *Kalicz Nándor* és *Torma István* érdeme volt az 1960-as, 1970-es években. A korszak keleti kapcsolatait, vallástörténetét, fémművességét főleg *Makkay János*, *Patay Pál* és *Ecsedy István* kutatták. Mindezekhez kapcsolódik *Raczky Pál* délkelet-európai összefüggéseket és abszolút időrendi kérdéseket tisztázó munkássága. Valamennyi kutató munkájának eredménye, hogy az 1980-as évek elejére előtűnik állhatott a magyarországi rézkor jelenleg ismert történeti vázlat.

Az újkőkor utolsó szakaszában, a Kr. e. 5. évezred közepe táján jelentősen megváltozott a Kárpát-medence klímája. Az Atlantikum földművelésre kiválóan alkalmas enyhe

1. Sírleletek a tiszapolgár–basatanyai temetőből. Korai rézkor, Tiszapolgár-kultúra

éghajlata véget ért, helyébe a szubboreális hűvös korszaka lépett, amely a természeti környezet átalakulását hozta magával. A hárs-, szil-, mogyoró- és tölgyerdőket luc- és jegenyeerdők váltották fel, de a változások leginkább a bükkerdők terjedésének kedveztek. Mindez nem maradhatott hatástalan az újkőkor gazdálkodására és társadalmára sem. A környezeti viszonyok változásával a gazdálkodás súlypontja a földművelésről az állattartás felé tolódott el, annak ellenére, hogy az eke feltalálása és az igásállatok – ez idő szerint a szarvasmarha – vonóerejének kihasználása jelentős újdonság volt. Az iga alkalmazása, melynek révén lehetővé vált az állatok által vont kocsi használata is, a helyi szállítás és így a gazdálkodás hatékonyabbá válását segítette elő. Az új gazdálkodási mód a rézkor folyamán a temetkezésekben tükröződő szociális különbözőség kialakulásához vezetett. A kiemelt társadalmi helyzetet (presztízst)

2. Kerámialeletek a késői Lengyel-kultúra zalaszentbalázi településéről. Korai rézkor

3. A Bodrogkeresztúr-kultúra jellegzetes emléke a „tejesköcsög”-szerű edény. Pusztaitvánháza, középső rézkor

kultúrában és a szakrális elképzelések terén érzékelhető folyamatosság alapján azonban szó sem volt a korábbi népesség kipusztulásáról. A késő neolitikum települési halmokból (tellekéből) és síkvidéki falvakból álló laza települési rendszerét a korai rézkori *Tiszapolgár-kultúra* idején (1. kép), a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, kis lélekszámú telepek sűrű hálózata váltotta fel. Az új kultúra elterjedési területe is nagyjából azonos az elődökével, bár a rézkor elején kimutathatók kisebb elmozdulások. A korszak történelmi fontosságú újdonsága az aranyból készült ékszerek és az első súlyos rézeszközök, illetve -fegyverek megjelenése volt.

A Dunántúlon a késő neolitikus és a kora rézkori településrendszerben még ennyi különbség sem mutatható ki. Itt a *Lengyel-kultúra* késői neolitikumba tartozó klasszikus fázisát töretlenül követte a korai rézkorba nyúló késői idő-

kifejező korábbi nyersanyagok helyébe a réz és az arany lépett. E két fém tudatos felhasználásával a rézkor időszakára már valódi, iparszerű fémművesség megszületésének lehetünk tanúi. Mindezek a gazdaságban és az életmódban megmutatózó változások már egy új, a neolitikumtól különböző önálló korszakot, a rézkort jelölik.

Bár a természeti feltételek azonos módon hatottak, a neolitikum és a rézkor átmenete mégis eltérő módon zajlott a Kárpát-medence keleti és nyugati felében. A Tisza vidékén a környezeti változások felerősítették a Tisza–Herpály-kultúra belső gazdasági és társadalmi ellentmondásait, s ez véget vetett az évszázados egyenletes fejlődésnek. Az anyagi

szak. Egyes falvak folyamatosan továbbéltek vagy a korábbi település közvetlen közelében épültek újjá. Az anyagi kultúrán belül egyedül az edényművességben észrevehető a változás, de ennek inkább csak időrendi, mint kulturális jelentősége van. (2. kép)

Eltérően alakult a fejlődés a Kárpát-medence keleti és nyugati felében a korai és a középső rézkor váltásakor is (Kr. e. 4000 körül). Míg az Alföldön, illetve az ahhoz közvetlenül kapcsolódó peremterületeken a nagy sírszámú temetők egyértelmű tanúsága szerint a Tiszapolgár-kultúrát folyamatosan követi a *Bodrogkeresztúr-kultúra*, (3. kép) addig a Dunántúlon a Lengyel- és a *Balaton–Lásinja-kultúrák* között már lényegesen több különbség mutatható ki. Teljes lakosságcsereére itt sem utalnak régészeti bizonyítékok, de a délről, főként a Balkánról ismert kulturális sajátosságok nagyarányú térhódítása a Lengyel-kultúra közép-európai hagyományaival szemben – a kelet-magyarországiakhoz képest – jelentősebb változásokat jelez. A helyi fejlődés csak az ország középső és részben északnyugati területein folytatódott, ahol a helyi Lengyel-művelődés legkésőbbi egyenes leszármazottjaként a szomszédaival szoros kapcsolatokat ápoló *Ludanice-kultúra* közösségei éltek.

A Bodrogkeresztúr-kultúra korszaka a rézkor igazi fénykora: az aranyból készített hatalmi jelvények és a tömör, néha használhatatlanságig súlyos, ezért már csak jelképes rézcsákányok ideje. Az arany- és réztárgyak ritkaságából eredő érték alapján használóik és/vagy tulajdonosaik saját közösségük tagjai előtt megkülönböztetett tiszteletben álló, világi vagy szakrális vezetők lehettek.

Jelentős változások a középső rézkor végén következtek be a Kárpát-medence történetében. Nyugati, északnyugati peremvidékén már a Balaton–Lásinja- és a Ludanice-kultúrákkal nagyjából egy időben megjelent a jellegzetes technikával díszített edényei alapján *Tűzdelt barázdás kerámia kultúrájának* nevezett népcsoport, amely a középső rézkor második felében, már az Alpok keleti előterétől egészen az Adriai-tengerig érvényesítette kulturális sajátosságait. Terjeszkedésének a Tisza-vidéken a Bodrogkeresztúr-kultúrát nagyjából azonos időben felváltó, kelet-délkeleti irányból érkező népesség hatására kialakult *Hunyadhalom-kultúra* vetett gátat. Ebben a korszakban a tele-

4. Agyag kocsimodellek Budakalászról és Szigetszentmártonból. Késő rézkor, Baden-kultúra

5. A Zalavár-Basaszigeten előkerült rézkorong. Középső rézkor, Balaton-Lasinja-kultúra

pülések száma erőteljesen visszaesett, ami a népesség számának csökkenésével függhetett össze. Ez a két, a Kárpát-medencében idegenként megjelenő művelődés lett a kiindulópontja annak az egységesedési folyamatnak, amely a késő rézkorban a *Baden-kultúra* kialakulásához vezetett. A két korszakot összekapcsoló *Protoboleráz-horizont* a magyarországi rézkor rövid, de igen határozott jelensége. Néhány emberöltőre becsülhető időszaka alatt főként déli és keleti irányból meghatározó hatások érték a Kárpát-medencét. A külső befolyás és az előző évszázadok-évezredek alatt átöröklődött helyi hagyományok keveredéséből addig soha nem látott, nagy kulturális tömb keletkezett. Az anyagi és a szellemi kultúra egysége különösen a *Baden-kultúra* korai korszakában, a *Boleráz-időszakban* feltűnő. Ma még nem ismerjük, mi lehetett az az erő, amely képes volt az erősen különböző alapokból a Kárpát-medence egészére kiterjedő egységet kovácsolni. Nem világos az sem, vajon a *Baden-kultúra* legelején beköszöntő újabb klimatikus módosulás – csapadékos és feltehetően hűvös időszak – mekkora szerepet játszott a változásokban. A kultúra klasszikus időszakára már az összhang megbomlása és az egymás mellett élő, de anyagi javaikban bizonyos eltéréseket mutató helyi csoportok megjelenése jellemző. Ebben a korszakban lépnek fel a négykerekes kocsik, amelyek forradalmi újítást jelentenek a korábbi szállítási módokhoz képest. **(4. kép)** Kisebb mértékben és más utakon haladva megfigyelhető a középső rézkor végén megszakadt fémművesség újraindulása is. Amennyire jól ismert a *Baden-kultúra* fejlődése, annyira bizonytalan a lezáródása és különösen a kora bronzkor kultúráihoz való viszonya. Nem ismeretesek arra utaló jelek, hogy ez a maga nemében páratlan fejlődés drasztikus véget ért volna.

A *Baden-kultúra* idején, a Kr. e. 4. évezred második felében kezdett beszivárogni a sztyepei *kurgánok népcsoportja* a Kárpát-medence keleti, alföldi részére. Egyelőre csak temetkezéseiket ismerjük, amelyek kisebb-nagyobb halmok formájában az alföldi táj jellegzetességei. A sírhalmok – *kurgánok* – alá a közösség egy vagy néhány tagját temették. Adataink a helyi *Baden-kultúra* és a *kurgánok* népe békés egymás mellett élésére utalnak. Feltehető, hogy szerepük volt a kora bronzkor kialakításában.

Hasonló békés együttélés jeleit mutatják a *Kostolac-kultúra* népességének nyomai a *Baden-kultúra* késői lelőhelyein a Kr. e. 4. évezred végén. A nagy folyók, főként a Duna mentén dél felől felszivárgó népcsoportok megjelenése rövid epizód a késő rézkor történetében.

A helyi badeni elődök jelentős közreműködésével még a rézkor végén, a Kr. e. 3. évezred elején főként Horvátország területén zajlott le a kora bronzkort megérő *Vučedol-kultúra* kialakulása, amely hazánkban csak a Dunántúl délkeleti részét népesítette be. A rézkor többi kultúrájától több rétegű települései, gazdag fémművessége és különleges fazekassága különbözteti meg.

A Kárpát-medencei rézkor évszámokkal kifejezhető abszolút kronológiai rendszere ma már a kalibrált radiokarbon (^{14}C) adatokon nyugszik. Eszerint a korai rézkor a Kr. e. 4500/4400–4000, a középső rézkor a Kr. e. 4000–3600/3500, a késő rézkor a Kr. e. 3600/3500–2800/2700 közötti időszakot töltötte ki. Ezt az időrendet a régészet összehasonlító módszereivel nyert adatok is alátámasztják. Példaként a Balaton-Lasinja-kultúra zalavári településén előkerült rézkorong említhető, mely több más hasonló társával együtt a középső rézkor folyamán még a Tűzdelt barázdás kerámia népe körében is használatos volt. **(5. kép)** Hasonló korong látott napvilágot a Bodeni-tó mellett is, melyet faégyűrés (dendrokronológiai) kormeghatározással a 4. évezred elejére kelteztek. Ez az adat pontosan igazolja a Kárpát-medence középső rézkori kultúráira megállapított, kalibrált radiokarbon-kelezést.

TELEPÜLÉSEK

M. Virág Zsuzsanna – Bondár Mária

A rézkori településekről korábban alkotott képet az utóbbi időben folytatott nagy felületű kutatások jelentősen átforgalmazták. Különösen igaz ez a Dunántúl területére, ahol újabban számos lelőhelyen vált bizonyíthatóvá a felszínre épített házak használata. **(6. kép)** Ez a felfedezés is módo-

6. Légifelvétel rézkori házalapok foltjaival. Győr-Szabadrét-domb, korai és középső rézkor

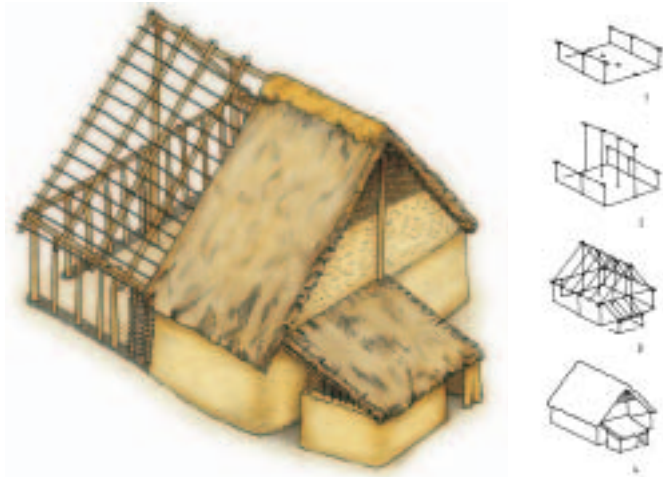
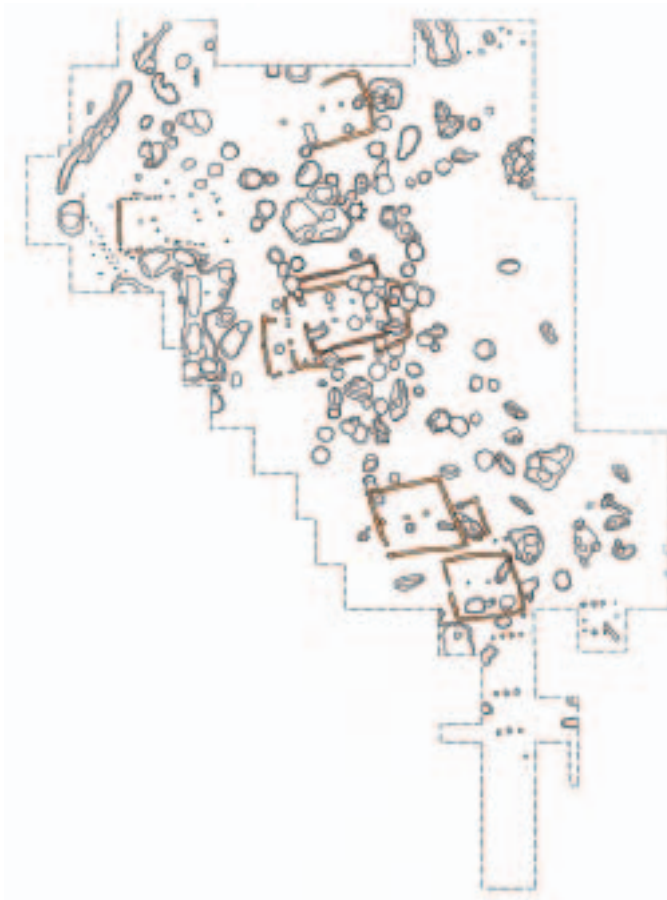
sította a „gödörlakásokkal” kapcsolatos addigi elképzelést, és világossá tette, hogy a rézkori településeken talált, kemencékkel vagy más tüzelőberendezésekkel ellátott gödrök nem feltétlenül lakás céljára készültek, hanem egyéb tevékenységek helyszínei lehettek.

A korai rézkorhoz viszonyítva a középső rézkor első felében feltűnően sűrű települési hálózat alakult ki a Dunántúlon. Ezzel ellentétben a Tisza-vidéken az egykorú Bodrogkeresztúr-kultúrának csak kevés telephelyét ismerjük.

7. Házalapok feltárás után. Zalavár–Basasziget, középső rézkor, Balaton–Lasinja-kultúra

8. Házrekonstrukció. Zalavár–Basasziget

9. A középső rézkori település feltárt részének összesítő térképe. Zalavár–Basasziget

E különös eltérés magyarázatát talán a gazdálkodás jellegében kereshetjük. A Tisza vidéki állattartás gyakoribb helyváltoztatást igényelhetett, így a rövid életű telephelyek lakói alig hagytak hátra régészetileg megfogható emlékanyagot. A Dunántúlon ezzel szemben a víz közeli, kedvező természeti környezetben gyakran egymás közelében létesítettek településeket, melyek közül egyeseket a bőségesebb leletanyag tanúsága szerint hosszabb ideig lakhattak. Ezt a feltevést erősíti meg a masszív, földfelszínre emelt gerendavazas házak maradványainak előkerülése is.

A települések zöme alacsony fekvésű szigeteken, félszigeteken létesült, melyek csak különösen száraz időszakban voltak alkalmasak megtelepedésre. A Dunántúl korai és középső rézkori kultúráinak településeit az újabb kutatások fényében ma már részletesebben ismerjük. Különös jelentőségű a Zalavár–Basaszigeten csaknem teljes egészében feltárt 5000 négyzetméter kiterjedésűre becsülhető középső rézkori település, amelyet a Balaton–Lasinja-kultúra népessége hozott létre a Kis-Balaton mocsárvilágába benyúló kicsiny félszigeten. A házalapok, az egymásba átsórt vermek és az anyagnyerő gödrök tanúsága szerint a kedvező körülmények között folyamatos volt a megtelepedés. A településen egyszerre 2-4 ház állhatott. (7–9. kép)

Hasonló eredményre jutunk a Hanság szigetvilágában Győr környékén feltárt lelőhelyek alapján. A középső rézkori népesség kisebb közösségei itt is néhány házból álló, legfeljebb 1-2 hektár kiterjedésű, tanyaszerű telepeken élhettek. A házak körül elszórtan vermek és idővel hulladékkal feltöltődő anyagnyerő gödrök helyezkedtek el.

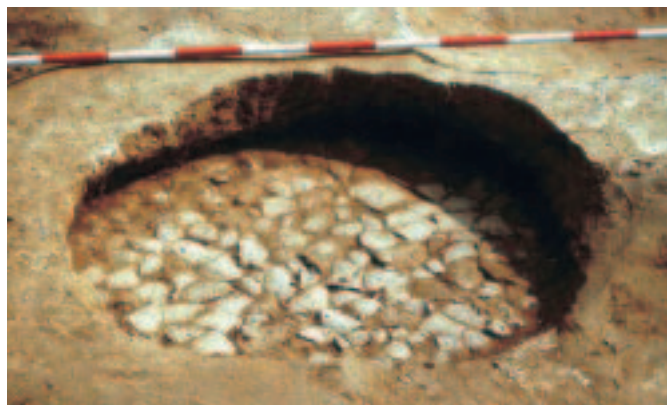
Az átlagosan 7 méter szélességű, egy vagy két belső tere magukban foglaló épületek hossza a 20 métert is megközelítette, de jellemző volt a rövidebb, 10 méter hosszú házforma is. A falazatot és a tetőt tartó gerendákat általában alapárokba, ritkábban oszloggödörökbe állították. A települések élettartamát az állattartással összefüggő életmód határozhatta meg. A rövid ideig lakott települések mellett a masszív szerkezetű házakat is tartalmazó települési helyek nem lehettek alkalmi szálláshelyek, bár a hátrahagyott emlékanyag mennyiségéből ítélve ezek sem voltak hosszú életűek. Különös jelenség, hogy a középső rézkor első fe-

leben a Ludanice-kultúra népessége Budapest környékén és az Északkelet-Dunántúlon alkalmas barlangokban is megtelepedett.

A középső rézkor második felében ismeretlen okból a Dunántúlon erőteljesen csökkent a telepek száma. A megrikult települési hálózat futólagosnak tűnő telephelyeit elszórt gödör-csoportosulások jelzik. Ebből a korszakból házat jelenleg nem ismerünk, ellentétben a Tisza-vidékkel, ahol a középső rézkor második feléből hosszabb életű, több házat magában foglaló falusias település létezéséről is van tudomásunk. A térség mindmáig legalaposabban kutattott rézkori települése Tiszalúcon vált ismertté, ahol a Hunyadihalom-kultúra népe telepedett meg. A lakóhely kb. 150 méter hosszú, 100 méter széles központi részét paliszád fallal – alapárokból szorosan egymás mellé állított oszlopokból kialakított kerítéssel – övezték. A körülvevő térség belsejében a házakat többször megújították és a gödrökben hatalmas mennyiségű hulladékot, edénytöredékeket és főleg szarvasmarhacsonthozak halmoztak fel. A 10-12 méter hosszú, 6-7 méter széles, két belső térből álló épületek falazatát oszlopgödörökbe állított gerendák tartották. A legutóbb közzétett adatok szerint a településen azonos időben körülbelül 20-22 ház állt. (10. kép)

A késő rézkorban az egész Kárpát-medencét magában foglaló egységesedési folyamat a telepek hasonló megjelenésében is tükröződik. A Baden-kultúra eddig ismeretes több mint 1600 magyarországi lelőhelye viszonylag sűrű településhálózatra enged következtetni. E kultúra egykori jelenlétének maradványai a síkvidéki, a vízparti magaslati

10. Település összesített alaprajza. Tiszalúc–Sarkadpuszta, középső rézkor, Hunyadihalom-kultúra

11. Edénytöredékekkel kirakott aljú kemence. Sármellék–Égenföld, késő rézkor, Baden-kultúra

telepektől a barlangokig szinte mindenütt megtalálhatóak. A kis kiterjedésű, időszakosnak tartható telephelyek mellett előfordulnak a több hektár kiterjedésű faluhelyek is (Pilismarót–Szobi rév). A feltárások során összefüggő kavicréteggel és összetört edénydarabokkal kitapasztott tűzhelyek, tüzelésnyomok, valamint kisebb kemencék, vermek és hulladékkal megtöltött gödrök jelzik a települési helyet. (11. kép) A jelenlegi adatok alapján a lakóépületekről még nem alkothatunk világos képet. A házak maradványait csak növényi anyagokkal kevert, égett tapasztöredékek képviselik. A lakóépületek földfelszínre emelt, régészeti módszerekkel csak ritkán megfigyelhető, sárral tapasztott falú vályogházak, esetleg gerendákból összerótt talpfás boronaházak lehettek.

A Baden-kultúra nagyobb vizek közelében fekvő késői lelőhelyein a Kostolac-kultúra népességének egyidejű megtelepedése is megfigyelhető. Elhelyezkedésük a halászat és a vízi közlekedés jelentőségét hangsúlyozza. A Kostolac-kultúra rövid ideig használt Kárpát-medencei telepein alkalmi szállások, konyhószerű építmények állhattak. A Baden-kultúra népessége a késői időszakban védett, nem egyszer erősített magaslati településeket létesített Északkelet-Magyarországon. A több méter vastagságban felhalmozott kultúrretek huzamosabb megtelepedésre utalnak. Egyes magaslati lelőhelyeket a kora bronzkorig folyamatosan laktak (Salgótarján–Pécskö). A Kárpát-medence délkeleti részében nagyjából ugyanekkor jelentek meg a kora bronzkort megelőző Vučedol-kultúra többretegű települései is.

KORAI FÉMMŰVESSÉG A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

M. Virág Zsuzsanna

A legkorábbi fémek, fémtermékek, megmunkált rézércdarabok megjelenése megelőzte a rézkornak nevezett időszakot. Szórványos nyomaival már az újkőkorból találkozunk, amikor a rezes még alkalomszerűen és sokféle formában

használták. Valószínűleg feltűnő külseje és színe miatt kezdték gyűjteni a felszínen található malachit-azurit rézérc- és termérsz-darabokat, hogy az érdekes, ritkaságnak számító nyersanyagból különféle megmunkálási kísérletekkel viselőjük kiemelt helyzetére utaló, különleges jelentéstartalmakkal felruházott presztízstárgyakat, leggyakrabban apró rézgyöngyöket, tűket, gyűrűket, karpereceket készítsenek. Az újkőkor korai szakzaiban még véletlenszerűen történő rézfelhasználást követően, a Kr. e. 5. évezred első felében már tudatosan használták a rezet. Ezt jelzik a késő neolitikus Tisza–Herpály–Csöszhalom- és Lengyel-kultúra sírjaiban és településein megszorodó rézleletek. A termérszéből készített kis tárgyak azonban még ekkor is igen kevés nyersanyagot tartalmaztak és formájuk is a korábban egyéb nyersanyagból, kőből, kagylóból, csontból készült ékszereket és kis eszközöket mintázta. Készítésük alapvető technológiája a kalapálás, annak ellenére, hogy már ekkor megjelentek a tényleges fémművességi tevékenység első bizonytalan nyomai, amelyek már a rézolvastás ismeretét is feltételezik (Zengővárkony, Berettyóújfalú–Herpály).

A korai rézfelhasználásból hosszadalmas, véletlenszerű gyűjtések és kísérletek eredményeként a rézkor kezdetén (Kr. e. 4500/4400 körül) már valódi, módszeres fémművesség megszületésének lehetünk tanúi. Ekkorra kristályosodott ki az érceiből kinyert, megolvastott réz formába öntésének technológiája, amely a nagy mennyiségű nyersanyag feldolgozását elősegítve, nagyméretű, súlyos rézeszközök tömeges gyártását és széleskörű elterjedését tette lehetővé. A Kárpát-medencei és az északbalkáni gazdag felszíni érlelőhelyek kiaknázásával egységes virágzó délkelet-európai fémművesség jött létre. Jellegzetes termékei, az egyélű fokosok és különféle balták, Magyarországon a korai rézkori Tiszapolgár-kultúra idején jelentek meg. Előállításuk Délkelet-Európa számos pontján történhetett, ahol a korai fémfeldolgozáshoz szükséges „kohászati eljárások” már bizonyíthatóan ismertek voltak. Ezt igazolja a magas hőfokot igénylő kerámiatechnikák megjelenése mellett ugyanezen a területen a fejlett edényégető kemencék előkerülése is. A felhasznált rézmennyiség robbanásszerű megnövekedése jelentős hatással volt a társadalomra is. Az eszközformájának kialakított tárgyak nem egyszerűen használati eszközök voltak, hanem felhalmozásra szánt értékmérőként bizonyos hatalmi státuszjelző szereppel, esetleg szakrális funkcióval is rendelkeztek. (12. kép)

12. Rézeszközökből álló kincslelet. Szeged–Szillér, középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra

13. Termérsz Rudabányáról

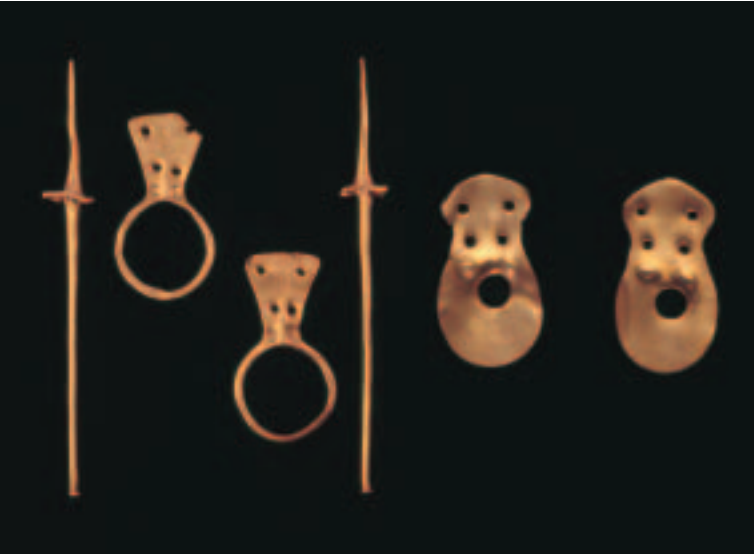

A réz mellett ugyanebben az időszakban, feltehetőleg a két érc közös előfordulásának köszönhetően, megjelent az arany is, mint a különleges értéket képviselő tárgyak nyersanyaga. A két fém olvadáspontja igen közel áll egymáshoz (1083 és 1063 °C), így egyidejű, jelentősebb mennyiségű felhasználásukat a megmunkálás hasonló feltételei is előidézheték. Az arany korábbi alkalmazásáról csak elvétve van adatunk, nagyobb mennyiségben a rézkor kezdetén kezdték ékszerként viselni; ekkor tűnik fel a sírokban és az elrejtett kincsleletekben. A késő neolitikus hagyományok folytatódását jelzi az aranykorongok megformálása, melyeket a korábbi, középen lyukas kagylóékszerek mintájára kezdtek készíteni. Az aranytárgyaknak a nyersanyagban kifejeződő értékükön túl szimbolikus jelentéstartalmuk is volt. Általános felfogás szerint a középen lyukas, két kis domborított dudorral díszített aranylemezek a női testet jelenítették meg (l. 14. kép).

Az arany felhasználására a magyarországi rézkor korai fázisából (az alföldi Tiszapolgár-kultúrkörből) csak szerény emlékeink vannak. Kelet-Szlovákiából viszont temető is ismert ebből a korszakból, ahol a nagyméretű és kisebb lemezes aranycsüngők és rézfejszék viszonylag nagy számban fordulnak elő. Magyarországon egyetlen elrejtett aranykincs került napvilágra Hencidáról; ékszerei a délkelet-európai fémművesség formavilágát idézik.

A rézkor időszakában használatos rézlelőhelyek a mai Magyarország területén nagy valószínűséggel a Mátrában (Recsk), a Mecsekben és a Zempléni-hegységben (Telkibánya), illetve Rudabánya környékén lehetnek. (13. kép) Ezek egy részét feltehetőleg már az újkőkorban is ismerték. A magyarországi réz korban először feltűnő arany ékszerek nyersanyagforrásait nem ismerjük, de a Kárpát-medencei aranyelőfordulások alapján az Erdélyi-érchegység, a Sel-

14. Aranycsüngők és pálcikák a jászladányi és a magyarhomorogi temetőből. Középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra

meci- és a Körmöci-hegység híres bányavidékei feltételezhetők, ahol a felszín közeli rétegekből termelhették ki az ércet. Emellett aranyforrásként számításba vehető a Körösök, a Maros, a Szamos és az Aranyos folyók medre is.

A réz és az arany használata a fémművesség töretlen fejlődésével a Kárpát-medencei rézkor virágkorában, Kr. e. 4000 és 3600/3500 között vált általánossá. Ebben a korban a Kárpát-medence keleti fele a Bodrogkeresztúr-kultúrával egy még egységesebb, Kelet-Szlovákiától Görögorszáig húzódó, szinte már iparszerű délkelet-európai fémművességi körbe tartozott. Folytatódott a súlyos réztárgyak előállítása, sőt feltehető, hogy készítésük központja is a Kárpát-medencébe helyeződött át. A megnövekedett méretben készített tárgyak között új formaként jelent meg a korszak jellegzetes rézeszköze, a két végén egymásra merőlegesen kialakított élű, ún. ellentett élű csákány. Töret-

lenül folytatódott az aranytárgyak készítése is. A kelet-kárpáti, délkelet-európai kör formai fémjelzője a középen lyukas, függesztő nyúlvánnyal ellátott, ún. karikás aranycsüngő, amelynek szimbolikája, közepén lyukkal, kétoldalt egy-egy dudorral a korai rézkori példányokat idézi. A nagyméretű, akár 15 centiméter átmérőt is megközelítő aranylemez-ékszerek főként kincsekben (Tiszaszőlős, Mojgrád), egyesével fordulnak elő. A kopásnyomok szerint zsinórra felfüggesztett melldíszek lehettek. Kisebb változataik sírokból is előkerülnek, általában a koponya két oldalán; valószínűleg fejdíszre erősítve viselheték őket. Ritkább ékszerek a kis pálcikák és tűk, a csövecskék, a drót spirálisok, az egymásba hajtott végű gyűrűk, a kettős kúpos gyöngyök és a kúpos lemezdíszek. **(14. kép)**

Szerényebb mértékben ebben az időszakban jelent meg a fémművességi tevékenység az Alpok régiójában is. Ebben a körben, a kisebb számban elterjedő súlyos rézeszközök mellett, a rézeszközök a helyi fémművesség termékei lehettek. A kibontakozó kelet-alpi fémművesség nyersanyagforrásait Karintia és Salzburg környékének rézben és aranyban különösen gazdag nyersanyag lelőhelyein feltételezhetjük.

A Kárpát-medence nyugati felében a Balaton–Lásinja-kultúra legjellegzetesebb fémlelete az alföldiekkel egy időben készített, de azoktól eltérő, leggyakrabban három domborított dudorral ellátott és poncolással díszített nagyméretű korong, melyet nemcsak aranyból, hanem ezüsből, sőt kisebb méretben rézből is készítettek. A főleg kincseletekből ismert korongokat felerősítve, melldíszként viselték. Ezek az ékszerek, ha megformálásuk részleteiben el is térnek a Dunától keletre előkerülőktől, szimbolikájukat tekintve mégis azonos szakrális jelentéstartalom hordozói lehettek. **(15. kép)** A két fémművességi régió jellegzetességeinek sajátos ötvözete a Hatvanban magányosan előkerült aranylemezben ismerhető fel. **(16. kép)**

A középső rézkor második felében az addig virágzó fémművesség hanyatlásnak indult. A Tisza vidéki Hunyá-

15. kép: Nagyméretű aranykorongok Csáfordról, a középső rézkor első feléből. Balaton–Lásinja-kultúra.

16. kép: Arany lemezcsüngő Hatvanból. Középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra.

17. Öntőtégely és rézészerek. Zalavár–Mekenye, középső rézkor, Tűzdelt barázdás kerámia

dihalom-kultúra és a dunántúli tűzdelt barázdás díszű kerámiát készítő népesség hagyatékában érezhetően lecsökkent a fémleletek száma. A korszakra inkább a kisméretű, kevés nyersanyagot tartalmazó réztárgyak előfordulása jellemző, s valószínűleg már ebben az időszakban megszűnt a súlyos rézeszközöket tömegesen előállító fémműves központok egy része is. A Dunántúlon kismérvű falusi fémművelésre vannak adataink, ahol az alpi hagyományokkal összefüggésben a Tűzdelt barázdás kerámia több településén is kerültek elő rézsalak maradványait tartalmazó öntő- és olvasztótégelyek (Zalavár, Bak, Pusztaszentlászló). (17. kép)

A fémgazdagság és a fémleletek számának drasztikus visszaesése a késő rézkori Baden-kultúra időszakára következett be. Ekkorra eltűntek az aranyból készített ékszerek is. A virágzó fémművesség hanyatlása Délkelet-Európában leginkább az egyre erősödő kelet-európai, észak-pontusi sztyeppe eredetű etnikai vándorlás számlájára írható, melynek hatására a késő rézkor idejére már teljességgel szétzilálódtak a fémműveségi körök korábban zavartalan kereskedelmi és kulturális kapcsolatai. Ehhez járulhatott még a Kárpát-medence végsőkéig kihasznált, felszín közeli ércforrásainak kimerülése is. A rézleletek mennyiségi csökkenése a Baden-kultúra időszakában a réztárgyakkal kapcsolatos társadalmi és gazdasági felfogás megváltozásával is összefügghetett, melynek lényege már nem a mennyiségi felhalmozás volt. A kultúra hatalmas elterjedési területén is ritkaságnak számító réztárgyak, mint a melldísz, a spirálkarperec, a nyakperek és a diadémok (l. a fejezet címlapját) olyan különleges ékszerek, amelyek csak a társadalmilag vagy a szakrálisan megkülönböztetett személyek jelvényei, viseleti tárgyai vagy rituális cselekmények kellékei lehettek. Rendkívüli jelentőségű volt a réztőr is. (18. kép)

Az új típusú, zömmel keleti kapcsolatokra utaló réztárgyak mellett a temetkezésekben előforduló egyszerűbb rézgyöngyök, huzalgűrűk, a telepekről származó apró áruk valószínűleg helyi fémművesség termékei lehettek. A kismérvű helyi fémműves tevékenység folytatódását a Mecsek hegységben (Lánycsók) és Kelet-Szlovóniában előkerült öntőtégelyek igazolják, amelyek a korábbi, kelet-alpi metallurgia hagyományaival való szoros kapcsolatra utalnak. A Baden-kultúra időszakában a fémművesség megváltozását újfajta nyersanyagok alkalmazása is jelzi. Az újabb vizsgálatok szerint ebben az időszakban tűntek fel először a keleten és az Alpok vidékén már korábban is megjelenő, arzéntartalmú rézből készített tárgyak a Kárpát-medencében.

A RÉZKORI HITVILÁG

(temetők, kultusz helyek, művészet)

**Bánffy Eszter–Bondár Mária–
M. Virág Zsuzsanna**

A rézkor kezdetén, a Kr. e 5. évezred második felében beköszöntő változások a hitvilágra is hatással voltak. Bizonyos szakrális elképzelésekben felismerhető folyamatosság ellenére a hitvilággal összefüggésbe hozható emlékek lényegi átalakulást tükröznek.

A változás legfontosabb jele, hogy a nagy, állandó telepek elhagyásával a temetkezési mód is átalakult. A rézkori rövid életű, ideiglenes kis szálláshelyek nem szolgálhattak többé a halottak méltó nyughelyeül. Megjelentek tehát a telepektől független, sok síros, soros elrendezésű, nagy temetők. A település helyett a temetők váltak az állandóság, a közösség fennmaradásának fontos jelképévé. Több nagy temető, amelyet a korai rézkorban nyitottak, még a középső rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra idején is temetkezési helyül szolgált (Tiszapolgár–Basatanya, Magyarhomorog, Tiszavalk–Tetes).

A Tisza-vidékkel ellentétben ettől eltérő felfogás tanúi lehetünk a Dunántúlon, ahol a korai és a középső rézkor időszakából hiányoznak a temetők. Csak a Ludanice-kultúra területén találni magányos vagy kis csoportokban előkerülő sírokat, melyek a hantolásos temetkezési mód továbbélését mutatják. A telepeken is fellelhető temetkezésekben még az újkőkori hagyományokat ismerhetjük fel.

A halottakkal való bánásmód hű tükrö az élők társadalmának, de arról is szól, milyen volt a közösségek túlvilággal kapcsolatos elképzelése, hite. A jól ismert Tisza vidéki temetőkben a legtöbbször oldalukra fektetett, behajlított végtagokkal (zsugorított testhelyzetben) eltemetett halottak mellé túlvilági

18. Réztőr Sármellékről. Késő rézkor, Baden-kultúra

19. Női temetkezés, a derékon többsoros kőgyöngyfűzérrel. Szihalom–Pamlényi tanya, középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra. Jelmagyarázat: 1–7. edény; 8. állatsont; 9. gyöngyfűzér

életre szánt tárgyakat temettek. Nem ritka a többes temetkezés. Rézből készült fegyvereket, hosszú kőkéseket inkább férfiak koponyája mellett találunk, míg a nők több edényt, rézékszert, apró kő- és csontszerszámokat kaptak. A derekat övező kőgyöngy-fűzerek (19. kép) a női viselethez tartozhattak csakúgy, mint az aranycsüngők, melyek fejdíszre erősítve a rangosabb viselet kellékei lehettek (l. 14. kép). Kizárólag férfi sírokba temettek vadkan-állkapcsokat. Egy-egy férfi, ritkábban nő sírja mellékleteinek gazdagságával magasan kiemelkedik az átlagos sírok közül: a társadalmi különbségeknek ez a tükré már az újkőkor végén is megfigyelhető. Aranyhoz – ritkasága miatt – csak kiváltságos helyzetű emberek juthattak, ez tovább növelte értékét, és egyben meghatározta társadalmi rangjelző szerepét. Az élők számára is jelentős volt az arany birtoklása, amely ünnepek, vallási rítusok kelléke is lehetett.

Néhány elrejtett kincslelet tanúskodik az aranytárgyak evilági társadalomban betöltött szerepéről (Hencida, Tiszaszőlős, Csáford). A korai és a középső rézkori, nőalakot szimbolizáló aranylemezek a leegyszerűsített és mennyiségileg is megritkult emberábrázolás fontos emlékei számunkra (l. 14–16. kép). Másfajta anyagból készült idolk hazánkban csak kis számban maradtak ránk. Ezek némelyike telt idomaival az újkőkori idolművesség hagyományaira emlékeztet. (20. kép)

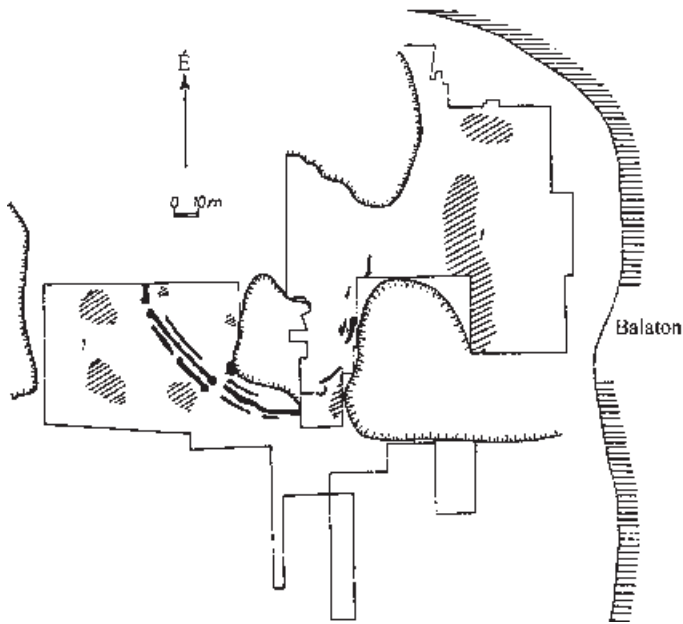
Az újkőkori és a rézkori hitvilág folytonosságára utal a kultikus szokásokkal kapcsolatba hozható építmények, jelenségek köre. Az újkőkorból az életnek ez a része is a településen zajlott, a rézkor elejére azonban, a temetőkhöz hasonlóan, megjelentek a településtől független, kultikus jellegű gyülekezőhelyek (áldozati helyek). Maga az áldozati gödör is változatlan formában él tovább, mint azt egy Kis-Balaton környéki, középső rézkori, rituális gyerekketemetkezés is mutatja. A balatonmagyaródi, köldökszerűen formált aljú gödörbe öt-hat éves kislányt temettek néhány edény és egy eleve használhatatlan őrlőkő társaságában. Az „omphalosz” (központi hely, a világ közepe), az ősök világától még el nem szakadt gyermek holtteste és a szimbolikus őrlőkő mind-mind olyan jegyek, amelyeket már az újkőkori áldozati együttesekből is ismerünk.

A rézkor korai és középső szakaszában folytatódik a körárkok hagyománya is. A Dunántúlon a Lengyel-kultúra korai rézkorba átnyúló legfiatalabb fázisába (Kr. e. 4300 körül) tartozó lelőhelyén (Balatonmagyaród), a közép-európai neolitikus hagyományok folytatásaként, a szokványos késő lengyeli település mellett hatalmas ovális körárkot létesítettek, melynek egy kapuját is sikerült feltárni. (21., 22. kép)

Talán még jelentősebb – mert jóval keletebbre fekszik – a közelmúltban Füzesabony mellett feltárt, középső rézkori körárkok (23., 24. kép) Füzesabony–Pusztaszikszó lelőhelyen kettős, enyhén ovális körárkok tűntek elő, melynek mindössze 50 centiméter szélességű, V-metszetű árkai védelmi célokat aligha szolgáltak. Déli oldalán bizonyosan kapu nyílt, a belső árok mentén vastag oszlopok sorakoztak. Ezt valószínűleg egy olyan oszlopsorként értelmezhetjük, amilyen – sokkal később és nem fából, hanem hatalmas kőtömbökből – az angliai Stonehenge-ben épült. A lelőhely legjelentősebb része ismét a körárkok „köldöke”, központja, ahol majdnem öt méter mély áldozati gödör került napvilágra. Az ismételt áldozatok során elsősorban ép edényeket, állatsontokat, húsáldozat-maradványokat dobtak a gödörbe. Az áldozati gödör legalján egy kecske teljes anatómiai rendben fekvő csontváza került elő, amely mai fogalmakkal élve a felszentelés áldozati ajándéka lehetett. Érdekes az összefüggés az edények és a közép-európai eredetűnek tartható körárkokrendszer között, amely bár a tiszántúli Bodrogkeresztúr-kultúra terü-

20. Agyagidol Tiszafüredről. Középső rézkor második fele, Hunyadihalom-kultúra

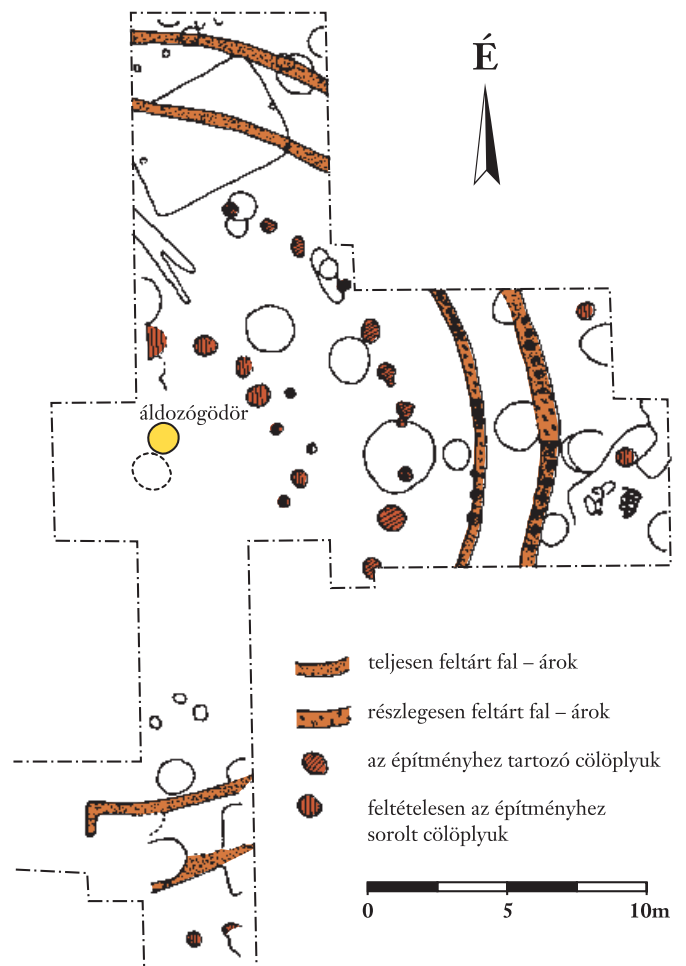
21. Körárok alaprajza. Balatonmagyaród–Hídvégpuszta, korai rézkor, késői Lengyel-kultúra

22. A balatonmagyaródi körárok profilja, betöltésének rétegeivel

23. A körárok feltárásának légifelvétele. Füzesabony–Pusztaszikszó, középső rézkor, Ludanice-kultúra

24. A körárok feltárt részének alaprajza. Füzesabony–Pusztaszikszó

tén fekszik, leletanyaga alapján mégis inkább a nyugati Lengyel-kultúra utódainak hagyatékához köthető. Némileg hasonló szerkezetű, más tartalmú áldozati hely került elő Szarvason. Egyes feltevések szerint ez véres áldozat színhelye lehetett.

A helyi hagyományokra épülő, több irányból érkező hatásoknak köszönhetően, a késő rézkori Baden-kultúra időszakában a hitvilág változatos képe tárul elénk. A vallási élet rítusainak kellékei, a rézkor korábbi szakaszaihoz hasonlóan, ekkor is zömmel mulandó anyagból készülhettek. A kultikus tárgyak közül az ember alakú urnákat és a nagy területen azonos elvek szerint készült, fej nélküli, lapos testű kis női szobrocskákat mintázták agyagból. A szertartás során összetört idolk darabjait a telepek hulladékgödreibe dobálták. Töredékeik egyes telepeken igen nagy számban (Győr–Szabadrét-domb, Tököl), máshol elenyésző mennyiségben kerültek elő (Pilismarót). **(25. kép)** Kultikus jelentőségű lehetett a magyarországi késő réz korban jelenleg egyedülálló, töredékesen előkerült agyagmaszk is. **(26. kép)**

A korábbi szórványos előfordulások után a Baden-kultúra korai időszakában terjedt el tömegesen a tűz tisztító erejének képzetével összefüggésbe hozható halotthamvasztás szokása. A Pilismarót–Basaharcon feltárt, 110 síros temetőben a földre szórt hamvakat a temetési szertartás áldozataihoz használt edényekkel temették el. A szertartás végén a sír fölé lapos kőrakást emeltek. **(27. kép)** Máskor a hamvakat urnába helyezték. A kultusz különleges kellékei voltak az Ózd–Centerben előkerült ember-

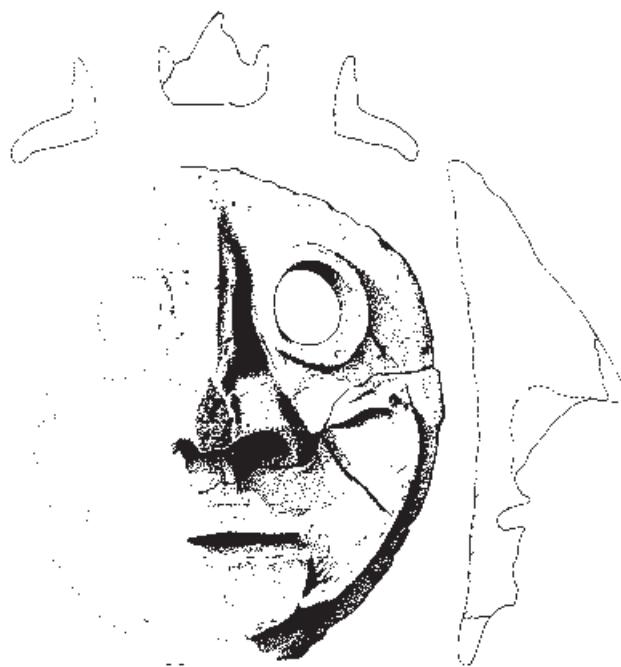
25. Fej nélküli idol. Zamárdi, késő rézkor, Boleráz-kultúra

alakú urnák, melyek „arca” a későbbi trójai emberalakú (*antropomorf*) edényekéhez hasonlított. **(28. kép)** A környéken több lelőhelyről is ismertek hasonló edények. Jelentős a szlovákiai Méhiből származó, nőalakú urnákból és egy ugyanolyan jellegzetességeket mutató kis, tömör agyagidolból álló temetkezési együttes. Eszerint az újkőkori és a rézkori plasztikában a különböző megjelenési forma – arcós edény és idol – egy és ugyanazon összefüggő hitvilág kéllékrendszeréhez tartozhatott. A termékeny nőiség szimbolikája, a nő (istennő?) eredendő kapcsolata a születés mellett a halál fogalmával, majd az újjászületés eseményével a Baden-kultúra idejére már legalább háromezer éves gondolat.

A hamvasztás mellett mégis inkább a hantolásos mód (csontvázas temetkezés) jellemezte a Baden-kultúrát. A településektől elkülönített temetőben a halottakat a rézkor korábbi szokásaihoz hasonló módon helyezték sírba. A 10-12 főt magukba fogadó kiscsaládi temető mellett hosszabb ideig használt, nagy kiterjedésű temetőket is létesítettek. Különleges oka lehetett annak, hogy egyeseket a településeken vagy azok közelében temettek el. Előfordulnak szabályosan eltemetett vagy egyszerűen csak bedobált tetemeket befogadó tömegsírok is. Valójában nem tudjuk, miért létesítették ezeket; betegségre, járványra gondolhatunk, amelynek következménye több ember közel egyidejű halála lehetett. **(29. kép)**

A Baden-kultúra jelenleg ismert legnagyobb temetője a budakalászi, ahol 437 sírt tártak fel. A becslések szerint kb.

26. Emberarcot formázó agyagmaszk. Balatonöszöd–Temetődűlő, késő rézkor, Baden-kultúra

27. Kőpakolásos sír. A kövek mellett a temetkezés gödrének foltja látszik. Pilismarót–Basaharc, késő rézkor, Boleráz-kultúra

200 esztendeig használt temető legkorábbi sírjai hamvasztásos rítusúak voltak. A hamvakat elföldelésük után itt is kőpakolással borították. A temetési szertartás során követ dobáltak a hamvasztás nélkül eltemetett halottak sírgödrébe is. A temetkezési csoportok egy-egy család elkülönített és tiszteletben tartott temetkezési helyei lehettek. Az összetartozást az őseket őrző temetkezési hely jelenthette, amelyet szent helyként, különös tisztelettel öveztek a későbbi leszármazottak.

A temetőben nemcsak emberi tetemeteket, hanem tárgyakat és állatokat is eltemettek. Különleges szerepe lehetett az áldozati edényként használt agyag-kocsimodelleknek (Budakalász, Szigetszentmárton – l. 4. kép) Különleges tisztelet övezte a szarvasmarhát is, amelyet nem ritkán telepeken vagy a temetőben gazdjával vagy önmagában, külön sírba is temettek. A budakalászi temető egyik sírjában egy férfit és egy nőt két szarvasmarhával együtt hantoltak el, amelyből egyes kutatók az állatok által vontatott faszékér eltemetésére gondoltak. Valószínűleg csak a társadalom kitüntetett tagjainak volt meg az a joguk, hogy az értékes jószágot a halál után is birtokolhassák.

A rézkor végén olyan, a hitvilággal kapcsolatba hozható emlékek is felbukkannak, amelyek felte-

29. Többes temetkezés a késő rézkori Baden-kultúra sármellék–égenföldi településéről

hetőleg a Kárpát-medencét keletről megközelítő sztyeppei népek hatását tükrözik. A sztyeppei nomádok békésen éltek együtt a helyi, Tisza vidéki rézkori népcsoportokkal. A kősírejek (*sztélék*) állításának szokását a Baden-kultúra emberei minden bizonnyal tőlük vehették át: Mezőcsáton Magyarország eddigi legrégebbi kősztéléje egy egész temető nyugalma fölött „örködhett”. A sírok közé állított, csaknem két méter magas sztélé a kő nyersanyagban igen szegény alföldi síkságon került elő. (30. kép) Az északi hegyekből származó hatalmas, súlyos kő idevontatása sok ember összefogását feltételezi még akkor is, ha az agyag-kocsimodellek tanúsága szerint mindehhez már négykerékű kocsit használtak.

A kurgánok népe nem egyszer a Baden-kultúra temetőiben létesítette jellegzetes temetkezéseit,

ami a temetők mint szakrális körzetek közös tiszteletét és használatát jelzi. A halmokhoz tartozó sírok gödrét deszkával fedték, a mellékleteket szőnyegek, prémek és textilek alkották.

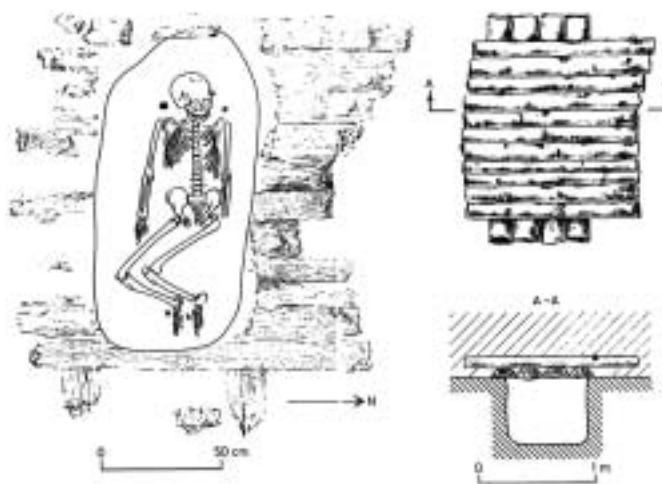
(31., 32. kép) A vörös okker festék állandó jelenlétének szakrális vonatkozása lehetett. A vörös színnek különös jelentősége volt a rézkori hitvilágban is: segítségével mintegy „életre keltve” indították a halottat túlvilági útjára.

28. Az ózd–centeri ember alakú urnák. Késő rézkor, Baden-kultúra

30. A mezőcsáti kőoszlop (sztélé) feltárás közben. Késő rézkor, Baden-kultúra

31. Halom (kurgán) látképe és feltárási felvétele. Kétegyháza, késő rézkor

32. Kurgántemetkezés feltárási rajza. Kétegyháza, késő rézkor

